

התמורות ההלכתיות ביחס לחרשים*

יהודה סהלה

רב קהילת יוצאי אתיופיה, תל אביב יפו

- א. מבוא
- ב. סקירת מעמדו ההלכתי של החרש
- ג. טעם הפסול בחרש
- ד. היחס לחרש לאור השינויים הטכנולוגיים
- ה. סיכום

א. מבוא

התקשורת עם החרשים השתנתה במהלך הדורות, ובהתאם לכך גם הגדרתם ההלכתית. במהלך ההיסטוריה הם נתפסו כאנשים המנותקים מהעולם וחסרי שיקול דעת. על כן היו אומרים את הצמד חש"ו כדוגמה לאדם שאי אפשר לסמוך עליו. חוסר יכולתו לשמוע וממילא לדבר העמידה את החרש באותה רשימה עם השוטה והקטן. זאת מתוך ההנחה שבלי תקשורת בין-אישית אין הבנה למשמעות הדברים המתרחשים בעולם. המסקנה ההלכתית מכך היא שהחרש פטור מכל המצוות. ברם, במהלך הדורות האחרונים חלה תפנית אדירה בעולם. קמו בתי ספר ייעודיים שהצליחו ללמדם יכולות תקשורת עם הסביבה. הדבר היה לפלא עצום והעמיד את גדולי הדורות מול השאלה אם ההלכה השתנתה: האם אותם אנשים המצליחים "לדבר" עם הידיים, יודעים קרוא וכתוב ואינטליגנטיים מאוד, פטורים מהמצוות? לאחרונה, עם התפתחות המדע, נבנו מכשירי שמיעה מתוחכמים. עולם האינטרנט תרם אף הוא את חלקו

* תודה רבה לרב צבי פוגין ולרב יעקב רט שסייעו לי בעבודת הכתיבה.

לכך ששיחות רבות נעשות ללא חוש השמיעה. כיוון שכך גדלה השאלה מה דינם.

ב. סקירת מעמדו ההלכתי של החרש

1. חיוב במצוות

המשנה בתחילת מסכת חגיגה (א, א) אומרת שחרש פטור ממצוות ראייה. כפי שנראה בהמשך, חרש בהגדרת חז"ל הוא מי שאינו שומע ואינו מדבר. ההסבר לכך הוא שאין לו דעה, וציווי על מצוות אפשרי רק לאדם בן דעת.¹ לפי הבנה זו, אין מדובר בפטור נקודתי ממצוות ראייה אלא מכל מצוות התורה, כך מבואר בגמרא וכך נפסק ברמב"ם להלכה.² פטור זה שונה מהפטור של בעלי מומים אחרים, כגון אילם, אנדרוגינוס, חיגר וסומא, הפטורים מחיובים שונים רק מבחינה מעשית - חוסר יכולת פיזית לקיים את המצווה או גזרת הכתוב - ולא מהותית. הפרי מגדים כתב שגם חכמים לא חייבו אותם במצוות.³ כיוון שכן גם מצוות חינוך אינה שייכת בהם, שהרי דין חינוך הוא במי שמצבו עומד להשתנות כמו הקטן, שעתיד לגדול, מה שאין כן בחרש.⁴ אמנם להאכיל חרש באיסורים ודאי אסור, והדין נלמד מהפסוק "לא תאכלום כי שקץ הם" - "לא תאכלום".⁵ עומק הדבר הוא היותם בני מצוות אלא שיש להם פטור של חוסר דעה, ועל כן מצד אחד אין שייך להענישם לא בעולם הזה ולא בעולם הבא, ומצד שני אסור להכשילם.

2. התעסקותם במקח וממכר

במסחר נתנו חז"ל הגדרה שונה לחרש. נאמר במשנה (גיטין ה, ז): "חרש רומז ונרמז... במטלטלין", דהיינו יש באפשרותו לעסוק במשא ומתן, למכור ולקנות, על ידי סימנים בידיו או בראשו, וכן אחרים רומזים לו

1 חגיגה ב ע"ב.

2 חגיגה ג ע"א; הלכות חגיגה ב, ד.

3 פרי מגדים או"ח פתיחה כוללת חלק ב א.

4 מדויק מהפמ"ג או"ח רסו מ"ז ט שקטן שהוא בנו חמור מחרש בסוגיה של כיס בשבת.

5 ויקרא יא, מב; יבמות קיד ע"א.

באופן שהוא מבין את סימניהם. אף שחוסר דעת מהווה בעיה מהותית גם בנושא זה, ראו חכמים צורך לתקן תקנה מיוחדת זו כדי שיוכלו להשיג דברים הנצרכים לקיומם.⁶

אמנם לגבי עדות נפסק שחרש כשוטה,⁷ אך זאת משום שישנה בעיה נוספת, העד צריך לומר את העדות בפיו, שכן כתוב "על פי שנים עדים" ודרשו חז"ל מפיהם ולא מפי כתבם.⁸ גם מצד השמיעה צריך שהעד יהיה ראוי לשמוע את הדיינים ואת האיום שמאיימים עליו שלא ישקר בעדותו. לאור חיובים אלו ייפסל גם מי שאינו פגום בשני החושים, שמיעה ודיבור, אלא אפילו באחד מהם. דומה הדין לגבי "טענות". אין כוח לתביעה של חרש לחייב שבועה. באותה מידה גם אחרים אינם יכולים לחייבו שבועה מפני שאין בו דעת להישבע.⁹

3. נישואי חרש

בדומה לדין קניין מטלטלים רואים התחשבות בחרשים גם בעניין הנישואים. חכמים תיקנו שחרש וחרשת יוכלו להינשא ולהתגרש.¹⁰ הדבר ייעשה על ידי רמזים שיבדקו כמה פעמים שאכן זו כוונתם. הסיבה לכך היא החשיבות הגדולה שיש בבניין העולם כדברי הפסוק "לא תהו בְּרָאָה לְשֶׁבֶת יִצְרָה" (ישעיהו מה, יח). לכן אף שממצוות התורה הוא פטור, עליו לדאוג לערכים כלליים. אף ייתכן שזה מקום ללמד שחייב בצורה לא פורמלית בדברים הגיוניים כגון שבע מצוות בני נח, והדבר יורחב בהמשך.

4. חלות במעשיו

המשנה אומרת: "חמשה לא יתרמו ואם תרמו אין תרומתן תרומה - החרש... (תרומות א, א). משנה זו מלמדת שלא רק שאינו מחויב במצוות הפרשת תרומה, אלא שגם אם יפריש, המצווה לא תחול. כך גם לגבי

6 גיטין נט ע"א.

7 רמב"ם הלכות עדות ט, יא; שו"ע חו"מ לה, יא.

8 דברים יט, טו; גיטין עא ע"א.

9 שבועות פרק ו משנה ד; רמב"ם הלכות טוען ונטען ה, יב.

10 משנה יבמות יג, א.

תקיעת שופר ושאר מצוות שאינן מוציאות את הרבים ידי חובתם¹¹ מפני שמי שאינו מחויב בדבר אינו יכול להוציא את האחר. הוצאת אחרים ידי חובה נובעת מדין ערבות, ומי שפטור עקרונית אינו יכול להיות ערב לאחרים שיקיימו את המצווה.

דין זה שגם בדיעבד אין התרומה חלה, מלמד שלחז"ל הייתה ודאות שלחרש אין דעת. לו היה ספק בדבר, לא היו מוציאים את התרומה לחולין. לפי זה, הבא על אשת חרש לא יצטרך להביא אשם תלוי כדין העובר על איסור תורה מספק. ברם ישנה דעת תנא חולקת, המסתפקת אולי יש לחרש קצת דעת ולכן צריך לחשוש אולי חלים מדאורייתא גם הנישואין וגם התרומה.¹²

5. פרייה ורבייה בבן חרש / הריגתו

המהרי"ל (שו"ת סי' קצו) נשאל אם אדם שהוליד בן חרש קיים מצוות פרייה ורבייה, וענה כי ברור שהילד יהודי גמור. המגבלות בהלכה לגביו נובעות מחוסר שלמות הגוף ולא מחמת שאינו נידון כישראל גמור. לכן מי שפוגע בו, אם פגיעה גופנית אם בקללה, הרי הוא כפוגע בשאר ישראל. דברים אלו גם נפסקו בשולחן ערוך.¹³

מכל ההלכות הללו לומדים אנו שהחרש מוגדר בוודאות כחסר דעת, ועם זאת ברור כי הוא יהודי שאין להכשילו או לפגוע בו.

6. ההבדל בין חרש לשוטה

מעיון במקורות נראה שגם בזמן הקדום הבינו שיש לחרש דעת מסוימת. השוטה מוכר בתור חסר דעת כלל, מעשיו אינם הגיוניים. אדם הרואה אותו מבחין מיד שיש בו דבר בעייתי, "שוטה אומר לכל שוטה הוא".¹⁴ מעשי השטות שלו מגוונים ואין הוא נשאר בדרך אחת.¹⁵ לעומתו החרש נראה ככל האדם ומתנהג בצורה רגילה ועל כן זוכה להתייחסות אחרת.

11 משנה ראש השנה ג, ח.

12 יבמות ק"ג ע"א.

13 רמ"א אה"ע א, ו על פי הבית יוסף שם.

14 במפרשים על שבת ק"ג ע"א, ששם הראיה המודגשת ביותר בעניין ההשוואה בין שוטה לחרש, שעדיף לתת לשוטה לחלל שבת מאשר לחרש.

15 גיטין סח ע"ב.

ראיה ראשונה לדבר היא תקנות חכמים באשר לחרש. הגם שאמרנו שמעיקר הדין מוגדר כחסר דעת ולכן אין תוקף למעשיו, בכל זאת מצינו תחומים שחז"ל תיקנו תקנות לטובתו. תקנות אלו - במקח וממכר משום כדי חייו ובנישואין משום יישוב העולם - תוקנו רק לחרש ולא לשוטה. הסיבה לכך כבר נאמרה בגמרא שאצל חרש יתקיים הדבר, דהיינו הזוג יחיה יחד באושר, בעוד שאצל שוטה לא יהיה קיום לדבר כיוון שאי אפשר לחיות כל הזמן עם אדם כזה. כלשון הגמרא "אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת" (יבמות ק"ב ע"ב).

ראיה נוספת לדבר היא עצם הזכרת הציירוף "חרש שוטה וקטן". לו היו שלושתם חסרי דעת ברמה זהה, לא היה צורך למנותם בנפרד. קטן אינו שוטה, ובאותה מידה חרש אינו משוגע.

מה הם המדדים לאותם חסרי דעה? לגבי קטן מדובר בהתפתחות שכלית המתבטאת בגיל ובהתפתחות פיזיולוגית המתבטאת בשתי שערות.¹⁶ השוטה - סימנים אחרים לו המראים שאינו בר דעת: יוצא יחידי בלילה, לן בבית הקברות ומקרע את כסותו.¹⁷ אלו סימנים שוודאי האדם משובש בדעתו ואי אפשר לסמוך עליו. אך החרש אינו עושה מעשים כאלו, ועל כן ברור כי הם שונים זה מזה במהותם.

השוטה הוא אדם צלול לחלוטין, שואל כעניין ומשיב כהלכה. לכן ייתכן לומר שהוא בן דעת וצריכים אנו סימנים שיגלו לנו את האמת. כך מתורצת קושיה על הרמב"ם שכתב ששוטה פסול לעדות "לפי שאינו בן מצוות" (הל' עדות ט, ט). תמהו עליו המפרשים: הרי הסיבה היא שאינו בן דעת ונכלל בפסול 'קטן' ולמה להביא טעם אחר?¹⁸ אך אם מדובר באדם צלול לחלוטין, ההיגיון אומר שלפחות נחשוש לעדותו ונצריך גט לקידושין וכד'. על כן כתב הרמב"ם שגזרת הכתוב היא שאינו בן מצוות ופסול כמו שאישה פסולה.¹⁹

בעיית החרש היא שאין שכלו צלול. זאת אומרת, שמחד גיסא הוא אינו עושה מעשי שטות ומתנהג בצורה שפויה, דבר המראה שיש לו

16 שולחן ערוך אור"ח סימן נה סעיף ה.

17 חגיגה ג ע"ב.

18 כסף משנה ולחם משנה, שם.

19 שו"ת חת"ס אהע"ז חלק ב סימן ב.

דעה, ומאידך גיסא הוא אינו מבין את עומק הדברים כשאר האנשים. כך מסביר החתם סופר²⁰ מניין הוסיף הרמב"ם (הל' עדות ט, י) פסול "פתיים" לעדות, פסול שאינו מופיע בגמרא, שפתיים הרי הם בכלל חרש שנמנה בכל מקום.

ההשלכה המשמעותית של הבדל זה היא היכולת להיבדק. לשוטה לא תועיל בדיקה של הבנת הדברים כיוון שהגדרנו שהוא שואל כעניין ומשיב כהלכה. לפתי אפשר לעשות מבחן הבנה, ואם נגלה שמץ של עומק בדעתו הרי הוא ככל אדם. אופן הבדיקה מוזכר במשנה אם עונה "כן" כשזאת התשובה הנכונה ועונה "לא" כשהיא אינה נכונה.²¹ זו הסיבה שרבי אליעזר²² טוען שהבא על אשת חרש חייב אשם תלוי, שייתכן שדעתו צלולה, אך חכמים החולקים הגדירו שבחרש אין זה ייתכן.

החרש אפוא יש לו דעת, הוא אינו עושה מעשי שטות, חסרה לו רק צלילות הדעת. באופן כללי אפשר לבדוק אותו, אבל חכמים פסקו שאצל חרשים הדבר מוחלט. כאן כבר המקום לעורר שייתכן שיהיו שינויים. אם נגלה דברים שלא היו בזמנים עברו, ונעשה בדיקות שיראו בוודאות שדעתו צלולה, מסתבר שהדין ישתנה.

ג. טעם הפסול בחרש

1. דין נתחרש בבגרותו וחרש המתקשר על ידי כתיבה
 השימוש במונח חרש בידי חז"ל שונה מהאופן שבו אנו משתמשים במונח זה. חרש בלשוננו הוא אדם שאינו שומע, וכדברי הפסוק "וְאֵינִי כְחָרֵשׁ לֹא אֶשְׁמַע וְכֹאֲלֵם לֹא יִפְתַּח פִּי" (תהלים לח, יד). ברם חכמים התכוונו לאדם שאין בו את שתי התכונות - אדם שגם אינו שומע וגם אינו מדבר. הדברים מפורשים במשנה במסכת תרומות (א, ב), ונוסף שם שחרש שיכול לדבר הרי הוא כפיקח, ותרומה שיתרום יחול עליה שם תרומה.
 הטעם לשימוש זה של חז"ל נובע מהסיבה שגרמה למומים. אדם עם בעיות במיתרי הקול או הלשון המונעות ממנו לדבר, ייקרא "אילם". אך חרש זה אינו יכול לדבר מפני שמעולם לא שמע שפת בני האדם. בבטן

20 שם.

21 גיטין סז ע"ב.

22 יבמות קיג ע"א.

אמו נפגם חוש שמיעתו ואיך יוכל לדבר בלי לשמוע? השם "חרש" כולל בתוכו את שני המומים.²³

לפי הטעם שהוזכר לעיל, יוצא שאדם שנתחרש בבגרותו ייחשב לפיקח. אמנם הוא אינו שומע ואינו מדבר אבל זה מסיבה אחרת, והוא כמו שאדם שאיבד רק את חוש השמיעה או רק את חוש הדיבור ונחשב לפיקח. מבחינה הגיונית יהיה דין זהה למי שאיבד את שניהם. גם מבחינה סברתית קשה לומר שאיבוד יכולות מעשיות יגרום לאיבוד צלילות הדעת, בניגוד למי שמילדותו לא יכול לתקשר עם הסביבה שברור שיש פגם בדעתו. אבל למעשה מוכח בסוגיות שגם אדם זה פטור מהמצוות. המשנה ביבמות (ק"ב ע"ב) אומרת שבעל שהתחרש אינו יכול לגרש את אשתו לעולם. אותה משנה המגדירה מיהו חרש מחלקת בין חרש מדבר לחרש שאינו מדבר. לפי מה שהסברנו, חרש מדבר יכול להיות רק אם פעם שמע ועכשיו התחרש, ובכל זאת חרש זה שפעם שמע צריך לדבר כדי שתרומתו תחול. יוצא שאדם שהתחרש ואינו יכול לדבר נחשב לשוטה.²⁴

ואכן כך נפסק בהלכה. אמנם הפרי מגדים (פתיחה כוללת או"ח אות ב) כתב שאולי אדם שהתחרש הוא ספק פיקח, אך במהר"ם שיק (שו"ת אה"ע ע"ט, ב) הביא שלמרות הקושי בסברה ברור שנחשב לשוטה. מה דינו של חרש שיודע לתקשר עם סביבתו על ידי כתיבה? במקרה כזה יש מקום לחשוב שזה כמו דיבור. כך סבר רב כהנא בגמרא בגיטין (ע"א ע"א). אך רבי יוחנן חלק עליו והגמרא (שם ע"ב ע"א) הכריעה כמותו. כך שלמעשה גם הוא נחשב לשוטה. בעל אינו יכול לגרש את אשתו עד שישמעו את קולו ממש. יש בכך לכאורה הוכחה לדין חרש בימינו - גם אם הוא מתקשר על ידי כתיבה במכשירי המדיה, אין זה משנה את דינו.

2. סיבת הפסול בחרש

מדוע חרש פסול? כמדומה שקשה לענות על שאלה זו תשובה חד-משמעית. מחד גיסא נראה ברור שהגדרתו כשוטה נובעת מפגם בהתפתחות השכלית. חסרונו של החרש הוא אי-יכולתו ליצור קשר עם הסביבה, ואי-

23 פירוש המשנה לרמב"ם תרומות א, ב.

24 מדויק מרש"י חגיגה ב ע"ב ד"ה מדבר ואינו שומע. וכך הקשה בתוספות רבי עקיבא איגר על המשנה הזאת בתרומות אות ב.

יכולת זו גורמת לבעיה התפתחותית חריפה בשכלו. רואים בחז"ל שיכולת התקשורת היא המגדירה את ה"הולך על שתיים" כאדם. את הפסוק "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בראשית ב, ז) מתרגם אונקלוס "רוח ממללא", רוח מדברת. כך גם סיפור המסופר על גולם שברא האמורא רבא, ור' זירא קבע בוודאות שאינו אדם כיוון שלא ענה על שאלות שנשאל.

חשיבות יכולת הדיבור היא סימן ליכולת המחשבה. הרמב"ם כתב "וזה הדיבור, רוצה לומר, הכוח אשר בו יצוירו המושכלות. הוא המעמיד לאמיתת האדם" (מילות ההיגיון פרק י). הדיבור הוא סימן ליכולת המחשבתית "לצייר מושכלות". ברור שגם אונקלוס לא התכוון שהגיית השפתיים תגדיר את האדם, אלא היכולת לחשיבה מופשטת שעומדת מאחוריה.

מאידך גיסא הראינו מקורות שגם כשאין פגם בשכלו דינו נשאר זהה. פיקח שנתחרש נחשב לחרש אף שברור לנו שהיה שלם בשכלו. חרש שיכול לדבר מתוך הכתב נחשב גם הוא לחרש. גם כאן הדבר מתמיה, שהרי על כתב של אילם אנו סומכים.²⁵

ישנן כמה גישות ליישוב המקורות: יש שהסבירו שהסיבה היא אכן פגם שכלי, והמקרים הנוספים הם גזרת חז"ל.²⁶ לפי זה הפסול באמת אינו קיים אך חכמים החמירו כדי למנוע בלבול בין המקרים; יש שאמרו שזה מקרה של ספק שאולי איבד את שפיותו ולכן מחמירים;²⁷ יש שהעלו אפשרות שהחרשות מעידה על בעיה מוחית, "לקוי אורגאני",²⁸ ואם כן אין הוכחה מכך שהוא כותב או שהיה פיקח לפני כן. יש להדגיש שאם אכן זו הבעיה, אין בידי הרפואה להכריע. "כמות" הדעת הנצרכת לחיוב מצוות אינה כפי שהרופאים חושבים כדי להגדיר אדם כבן דעת.

היוצא מכך, שאין אנו יודעים בוודאות את סיבת הפסול של חרש, ולכן נתקשה להכריע מה יהיה הדין במקרים שהתחדשו במהלך הדורות.

25 רמב"ם הלכות גירושין ב, טז.

26 שו"ת דברי חיים סימן עב בתחילתו בשם הפרי מגדים.

27 פרי מגדים שהוזכר לעיל. פתיחה כוללת אורח חיים אות ב.

28 הרב יחיאל יעקב וינברג, "חרש שלמד לדבר לחיוב במצוות", שנה בשנה תשכ"ה, עמוד 128.

3. חרש ממולח

מה הדין של חרש שעיינינו רואות שהוא פיקח? אמנם במחשבה ראשונה נראה שאם אנו רואים אדם חכם ונבון ודאי שנדונו כבן דעת, אך לאור הדברים שנכתבו בפרק הקודם נראה אחרת.

כך מסופר שבזמן האדמו"ר השלישי של חב"ד, ה"צמח צדק", היה חרש אשר היה חייט אומן להפליא, פיקח גדול וסוחר ממולח. אותו אדם ידע להראות את התפילות של שבת וחג בסידור, ואומרים שידע לקרוא ולחתום. שאלו את ה"צמח צדק" איך לנהוג בחתונתו, והתשובה הייתה שאין לחלק בין החרשים ולכולם דין אחד להם.²⁹

ד. היחס לחרש לאור השינויים שחלו בדורות האחרונים

1. בתי הספר לחרשים והשינויים הטכנולוגיים

עד המאה ה-16 למנינם לא היו אמצעי שיקום וטיפול בחרשים, וחלקם אף הוחזקו במוסדות לחולי נפש. מן המאה ה-16 ואילך התמסרו אנשים שונים למציאת דרכי שיקום וטיפול בחרשים. הואן פאבלו דהבונט מספרד היה הראשון שפרסם ספר להוראת הלשון לחרשים אילמים בשנת 1620. שארל מישל דה ל'אפה הצרפתי היה הראשון שניסה לנצל את חוש הראייה כתחליף לשמיעה, ובעזרת תנועות ידיים פיתח א"ב חזותי. הוא היה החלוץ בפיתוח שפת תנועות וסימנים לחרשים, ויישם את שיטתו זו בבית ספר לילדים חרשים שייסד בפאריס בשנת 1755. מאז נוסדו בתי ספר לחרשים אילמים. בבתי ספר אלו לימדו את החרשים לקרוא ולכתוב. מתברר שבניגוד לתדמית שהייתה בעבר לחרשים, הם פיקחים ומבינים כל דבר. אותם תלמידים מסיימים שתיים עשרה שנות לימוד, ויש מהם שממשיכים ללימודים אקדמאיים, וכמובן שמבינים במשא ומתן וכד'. זאת ועוד, בכל הדורות היה פשוט שחרש מעיקרו לא יוכל לעולם לכתוב ולדבר, וכאן חלקם למדו אפילו לדבר, אמנם בגמגום אבל מובן. גם אלה שלא למדו לדבר בפה, מדברים בשפת הסימנים ומתקשרים בצורה מלאה עם הזולת. בשנים האחרונות חלה התקדמות באמצעים המסייעים לחרשים. ראש וראשון לכך הוא השתל השבלולי (cochlear implant); כשעצב השמיעה

29 שו"ת צמח צדק הישן סימן עז.

של החרש תקין אך יש פגם באוזן הפנימית, ניתן להשתיל באוזנו מעין אוזן מלאכותית המחקה את פעולת האוזן הטבעית. נוסף על כך, בתקופה האחרונה אנו ערים לכך שבעולם התקשורת בין בני האדם תופסים מקום מרכזי מכשירי המדיה למיניהם. אמנם יש בזה צדדים שליליים בנוגע לאיבוד יכולות התקשורת הרגילות בין אנשים, אך אין להתכחש לכך שהדבר מהווה מקפצה לחרשים. ביכולת זו אין הם נופלים מאיתנו, ובכך מתעצמת השאלה כיצד להגדירם כיום.

2. סוגי החרשים שיש לגביהם שאלה

נחלק את הדין לסוגי החרשים מהקל לכבד:

- חרש המצליח לשמוע באמצעות שתל וממילא גם מדבר רגיל
- חרש שלמד לדבר בפה בצורה רגילה
- חרש המתקשר באמצעות שפת הסימנים
- חרש המתקשר באמצעות כתיבה במכשירי המדיה השונים

נוסף על כך יש לדון באופן מדידת יכולותיו של החרש. בזמן חז"ל דובר על מבחן כתיבה בסיסי, ואנו לעומת זאת עוסקים כאן באנשים שלמדו את מלאכת הקריאה והכתיבה כשאר בני האדם.³⁰ בכלל מבחן הרכנת הראש המוזכר בגמרא שטחי ואינו יעיל דיו. אולם יש מקום לומר שחרש הכותב חידושי תורה מסובכים, ומדבר בשפת הסימנים בדברים העומדים ברומו של עולם – ניתן לסמוך על כך ולהכשירו כפיקח גמור.³¹ זאת אמנם כנגד תשובת ה"צמח צדק" שהזכרה לעיל, שטען שחכמים לא חילקו בין החרשים. מבחנים כאלה היו יכולים להיות גם בזמנם והם לא הזכירו שמבחן מסובך ישנה את הדין. אך אולי ניתן לטעון שבזמנם לא היה אפשרי שיהיה פיקח כזה.

30 הרב יחיאל יעקב וינברג (לעיל הערה 28), עמוד 126.

31 הרב יעקב אריאל, "נישואי חרש בימינו", תחומין לה, תשע"ה.

3. דעות הפוסקים

כמו בכל נושא מורכב בהלכה, גם בנושא זה ישנה מחלוקת גדולה בין הפוסקים. יש הסבורים שמעמדו של החרש בהלכה אינו יכול להשתנות מהקביעה העקרונית של חז"ל, שהוא נחשב לחסר דעת וכפטור מכל המצוות, ועל כן אין מועיל השינוי בחינוכו לשינוי מעמדו. לעומתם יש הסבורים שחז"ל דיברו בחרש של זמנם, שלא שמע ולא דיבר, ועל כן היה חסר דעת וחסר חינוך, מה שאין כן בחרש של זמננו, שלמד בבית ספר לחרשים ומסוגל לדבר ולהתבטא, שאין הוא נחשב לחסר דעת, ודינו כפיקח.

המהר"ם שיק, מגדולי רבני הונגריה במאה ה-19, דן באריכות בדבר. מחד גיסא הוא מודה שלא הייתה בזמן חז"ל אפשרות ללמד חרשים לדבר, וברור שחכמי הש"ס דיברו על המצב שהיה בזמנם. לכן אין לנו שום ראיה לשאלתנו מההגדרות המופיעות בגמרא. מאידך גיסא הוא מכריע שאין הוא יכול לגרש את אשתו, ומוכיח זאת מהגמרא בגיטין שגם רב כהנא שאפשר לראות את הכתיבה כדיבור, הגביל זאת רק לפיקח שהתחרש.³² יוצא שאדם שנולד חרש, אף אם יכתוב אין זה נחשב לדיבור. אמנם שיטתו של רב כהנא נדחתה מההלכה אך את העיקרון ניתן ללמוד, שאף אם חרש ידבר לא ייחשב לפיקח!³³

עם זאת, טוען המהר"ם שיק, יש לאותם חרשים גדר של "גדול עומד על גביו", שיועיל לעניינים מסויימים. גדר זה מופיע במסכת גיטין כאפשרות לעשיית מצוות הצריכות כוונה על ידי חסרי דעת. הדוגמה המופיעה שם היא כתיבת גט. הגמרא (גיטין כג ע"א) אומרת שאף על פי שכותב הגט צריך להתכוון לאישה, חסרי דעת יכולים לכתוב אם יעמוד אחר לידם, ובעצם הם מתכוונים לכוונה שלו. לפי שיטתו, חרש שלמד לכתוב הרי זה כאילו המורה עומד לידו כל הזמן. אך כאמור, אין זה מספיק כדי שיוכל לגרש את אשתו. בטעם הדבר שאינו יכול לגרש את אשתו, אומר המהר"ם שיק, שקידושין וגרושין הם פעולות בעלות מהות המשפיעה על כל החיים, ולכן שונות מפעולות קנייניות רגילות.

32 גיטין עא ע"א, ועיין שם ברש"י.

33 שו"ת מהר"ם שיי"ק אהע"ז סימן עט אות ד'

משום כך נדרשת הבנה רחבה של משמעות החיים כדי להבין את מהות הפעולה, ואותה חסר להם.

בן דורו, הרב שמחה בונם סופר, נכדו של החתם סופר, כותב (שו"ת שבט סופר אה"ע כא) אף הוא שאין נראה להחשיבם לפיקחים. לדבריו הביטוי התלמודי "לא יוציא עולמית" בא להדגיש גם מקרים כאלה. אולם הוא מספר שכשאביו, הכתב סופר, היה בווינה, ביקשו ממנו המורים שיבוא לראות את בית הספר לחרשים, והוא התפעל מאוד והסתפק אם אינם חייבים בכל המצוות ואף קנה להם תפילין. מדבריו אנו לומדים שיש צד גדול להגדירם כפיקחים, ולפחות כספק פיקחים. מאוחר יותר המשיך הרב משה פיינשטיין (אגרות משה יו"ד ג, יז אות כה) בדרך זו. למרות התחבולות שעושים כדי ללמדם לתקשר עם אנשים, עדיין דינם כחרשים. אף הוא הדגיש את הראיה שההיתר לסמוך על הכתב נאמר רק כדי לשמור על הפיקח כפיקח אבל לא להפוך חרש לפיקח. במקום אחר (שם ח"ד מט אות ו) כתב שאם רוצים להעלותו לתורה, יש לעשות זאת נוסף על שאר העולים ואין להחשיבו כאחד משבעת הקוראים.

לעומתם, הרב חיים הלברשטאם מצאנו, שגם הוא חי בראשית המאה ה-19, נטה לומר שאם הם מדברים קצת הרי הם חייבים במצוות מהתורה, והוכיח זאת מהרמב"ם בפירוש המשנה שהוזכר לעיל כטעם לכך שחרש אילם נקרא חרש. שם כתב הרמב"ם שאי אפשר לדבר בלי לשמוע, ולכן הסיבה לאילמות היא החרשות.³⁴ לפי זה, טוען הרב חיים הלברשטאם, אם החרש מדבר סימן שהוא כן שומע קצת ולכן דינו כפיקח.³⁵ גם הרבנים הראשיים השניים, הרב הרצוג והרב עוזיאל, נדרשו לסוגיה. הרב הרצוג (שו"ת היכל יצחק אה"ע ב סי' פב) הגדירם כספק בני דעת לאחר שעייין בחוות דעת של מומחים. לעומתו, הרב עוזיאל (שו"ת משפטי עוזיאל ח"ב אה"ע פט, ט) טען שאין לחלק בין החרשים וגם מי שמדבר על ידי לימוד נשאר כחרש גמור.

34 פירוש המשניות לרמב"ם תרומות פרק א משנה ב.

35 שו"ת דברי חיים חלק ב אבן העזר תשובה עב. יש להעיר שהוא תלה דין זה במחלוקת עם הרמב"ם לגבי מדבר ואינו שומע, אך כבר העיר הרב וינברג (לעיל הערה 28) שהרמב"ם דיבר רק על מכירת קרקעות אך לענייננו דינו כפיקח.

4. פוסקי דורנו

ככלל, עם הזמן הטכנולוגיה מתקדמת ואיתה גם שיטות העבודה, כך שהשאלה הולכת ומתעצמת. הפוסקים בני דורנו הרואים בעיניהם את החרשים המפותחים, נוטים יותר ויותר לסבור שדינם כפיקחים.

הרב שלמה זלמן אוירבך (מנחת שלמה קמא סי' לד) סבר שהם נחשבים לפיקחים. הוא הביא ראייה מכך שחרש גוי כזה מחויב בשבע מצוות בני נח, ואם כן איך ייתכן שבתור יהודי ייפטר?! הוא הוסיף שכך הייתה גם דעתו של הרב אלישיב. כנגד טענת המהר"ם שיק, שאין בו דעת אלא רק כאילו המורה עומד לידו כל הזמן, טען שענינו רואות שאין זה כך ושיש להם פיקחות וחריצות משלהם ולפעמים אפילו יותר ממוריהם. באשר לטענה שלא ייתכן שחז"ל טעו, כתב שלפני שידעו איך ללמדם בשיטות של היום, ודאי שהיו נשארים שוטים. דומה הדבר לתינוק שנולד בחודש השמיני, שלדברי חז"ל אין הוא יכול לחיות וכיום השתנו היכולות. רק זאת כתב שאין להעלותו לתורה כיוון שאין הוא יכול לברך כראוי.

הרב משה שטרנבוך (תשובות והנהגות ח"א סי' תשע) הדגיש שהמציאות השתנתה מהדורות הקודמים. בעבר דובר על שפה עילגת מאוד והיום בתי הספר התקדמו עד כדי כך שהתלמידים מדברים בצורה בהירה מאוד, רוב בני האדם יכולים לדבר איתם. נוסף על כך, על אי-יכולת השמיעה הם מפצים ביכולת קריאת שפתיים. אף שבפועל אינם מעורבים ממש בציבור, הרי זה רק מפני הבושה על המום שלהם ולא מחוסר יכולת. למעשה הוא אומר שהם חייבים במצוות, אך מסכים עם טענת המהר"ם שיק שזה כגדול עומד על גביו, ולכן בגיטין וקידושין נשאר בחשש. הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחזקאל דעת ב, ו) סובר אף הוא שאי אפשר לומר שדינם כדין החרש של זמן הגמרא, אך למעשה הורה להחמיר בדיני דאורייתא מחשש לדעת החולקים.

ה. סיכום

מעמד החרש בעבר היה כחסר דעת. ההשלכות לכך היו נרחבות: פטור מכל המצוות ואפילו דין חינוך לא שייך בו. ראינו שחז"ל דאגו לו ותיקנו שיוכל לקנות דברים על ידי רמזים ולהתחתן. בהמשך הגדרנו את ההבדל בינו לשוטה: לשוטה יש דעת אך הוא עם שגעון, לעומתו החרש נראה

ככל אדם ומתנהג בצורה סבירה אך אין הוא מבין לעומקם של ענייני בני האדם בגלל בעיית התקשורת שלו.

בפרק השני חילקנו בין סוגי החרשים ואמרנו שכל הדיבור הוא על חרש שחוסר השמיעה שלו גרם לכך שלא יוכל לדבר. התקשינו מה יהיה דינו של אדם פיקח שאיבד את חוש השמיעה וחוש הדיבור גם יחד, הרי הוא הבין את ענייני בני האדם. בכל זאת המסקנה שדינו כחרש, וכן גם חרש שיודע לכתוב. כסיבה לפסול הסברנו שחוסר הדיבור מראה על פגם עמוק, אך הוספנו שייתכן שהמקרים הנוספים בחז"ל הם גזרה או ספק, ויש שסברו שהחרשות מעידה על בעיה מוחית. כך שלמעשה אין אנו יודעים את סיבת הפסול בבירור, אך ברור שגם אם החרש ממולח ואיש עסקים מצליח - דינו לא ישתנה.

בפרק השלישי עמדנו על השינויים מסוף המאה ה-18: דרכים חדשות לשיקום וטיפול בחרשים, שפת הסימנים שהומצאה, פתיחת בתי ספר, למידת כתיבה ואפילו דיבור, אמצעים טכנולוגיים כשתל שבלולי ומכשירי שמיעה. כאלה ואחרים עוררו את השאלה אם ישתנה הדין. הסברנו שיש רמות שונות של חרשים שלחלקם השאלה גדולה יותר ולחלקם פחות. בפוסקים ראינו שישנה מחלוקת. יש שסברו שלא ייתכנו שינויים מדין העבר, ויש שטענו שהמצב שונה והם נחשבים לפיקחים. ראינו שהמהר"ם שיק נתן להם גדר ביניים - "גדול עומד על גביו" - ולכן לגבי הלכות אישות לא ייחשב לפיקח, ואילו לשאר דברים כן. עם התקדמות הדורות ופגישת גדולי התורה עם החרשים - השתנתה הגישה, ונראה שכיום רוב הפוסקים סוברים שדינם כפיקחים אלא שיש לחשוש לדעות החולקות ולהחמיר בדאורייתא.